

SIMBOLOGIA CRISTIANA EN UN PRETÈS MOTLLE DE PANS EUCARÍSTICS

Josep Sastre i Portella (*)

A l'hora d'interpretar les troballes arqueològiques paleocristianes hi ha un aspecte que no es pot oblidar: el fet que són fruit d'una fe, o de la celebració de la fe dels cristians; tantes manifestacions artístiques són l'expressió de l'ensenyament que el poble rebia a les catequesis d'iniciació o en la predicació litúrgica. Crec ben important que se n'ha de fer una interpretació correcta i global tenint en compte la teologia comunitària, que és a la base de l'expressió artística, ja sigui arquitectònica, pictòrica o epigràfica (1). Perquè els artistes cristians, més o menys manyosos, a l'hora de les seves realitzacions, *actio*, acudien a l'*inventio* (2), a aquest rebost on trobar les idees per a les seves obres; en ella, s'hi trobava la Bíblia, la catequesi, la litúrgia cristiana. I, a la vegada, les arts figuratives i simbòliques eren un material auxiliar didàctic en les escoles catequètiques (3).

I. LA PEÇA DE SON BOU

A la basílica paleocristiana de Son Bou, s'hi trobà una peça de terra cuita, que J. Mascaró Pasarius publicà (4), interpretant-la amb interrogants com a motlle de pans eucarístics. En aquesta peça, M. Orfila i altres, seguint J. Mascaró P., donen com a possible la utilització de motlle de fer hòsties (5). Aquesta darrera afirmació és un anacronisme de tipus històrico-litúrgic.

1. DESCRIPCIÓ

En una de les cares, s'hi pot veure tot un conjunt de figures toscament gravades: a dalt, una nau amb la vela inflada; d'esquerra a dreta, una àncora, un colom i un peix. Baix d'aques-

tes tres figures, en una *cartela ansata* hi ha escrita, de dreta a esquerra, la paraula ICHTHYS. La grafia de la X és escrita de forma incorrecta per una Y (*ipsiló*) (6) i, a baix, un colom amb les ales obertes. Emmarca totes aquestes figures un semicercle.

A l'altra cara, s'hi veu gravat el monograma cristològic format amb les lletres X i P, amb les dues lletres apocalípti-

(*) Institut Menorquí d'Estudis. Secció d'Arqueologia i Història.

(1) Vegeu, per exemple, com en l'epigrafia surten expressions de la fe cristiana o citacions bíbliques. Cf. A. FERRUA, *Dogmatiche iscrizioni*, en EC IV, 1804-1807. L. JALABERT, *Citations bibliques dans l'épigraphie grecque*, en DACL III, 2, 1731-1756; L. MOUTERDE, *Citations bibliques dans l'épigraphie latin*, en DACL III, 2, 1756-1780. J. VIVES, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona 1969 (2 ed.).

(2) La *inventio* és una de les cinc parts de la *tekne retoriké*. Aquesta no és tant una invenció dels arguments quan més una descoberta: tot ja existeix, només és necessari trobar-ho. Cf. R. BARTHES, *La retorica antica*. Milà 1972, 59-60; B. MORTARA GARAVELLI, *Manual de Retòrica*. Madrid 1988, 64-68.

(3) Sobre açò, Cf. A.G. MARTIMORT, *L'iconographie des catacombes et la cathéchèse antique*, en *Riv. Arch. Crist.*, 25 (1949) 105-114; A. QUACQUARELLI, *Scuola e cultura dei primi secoli cristiani*, Brescia 1974. Cf. P. de PALOL, *Arte paleocristiana*. Barcelona, 18.

(4) Geografia e Historia de Menorca. Ciutadella 1978, t. IV, 339.

(5) Cf. M. ORFILA PONS, G. SINTES ESPASA i E. TALTAVULL FEMENIES. *Guia arqueològica de Menorca*. Barcelona 1984, 35.

(6) L'autor d'aquesta peça o bé copià malament la paraula o bé no sabia grec.

ques, alfa i omega, a banda i banda. Baix del crismó, s'hi dibuixa una palma. El conjunt també és emmarcat per un semicercle.

Les figures que hi són representades no són originals, sinó que es troben abundantment representades en el món paleocristià, especialment relacionades amb ambients funeraris. Vegem-ne el simbolisme seguint la literatura cristiana antiga.

1. L'ICHTHYS

La inscripció ICHTHYS i la figura del peix van estretament lligades ja que aquesta darrera és la representació del mot. Els antics cristians empraven la semàntica de l'*Ichthys* (peix) per explicitar la seva fe; l'acròstic del terme grec significa: Jesús, el Crist, Fill de Déu Salvador (7). Aquest símbol s'emprà des dels orígens en pintures i en làpides funeràries i tendeix a desaparèixer en l'època constantiniana.

El peix sol representar el Crist, però també el fidel salvat. Així es troba principalment entre els africans, en el De Baptismo de Tertul·lià (8). *Nosaltres en canvi, som peixets segons el nostre Ichthis Jesucrist...* (9); en Agustí (10) i en Optat de Milevi (11). Jeroni, sens dubte inspirant-se en Tertul·lià, aporta la mateixa interpretació simbòlica del peix (12).

2. L'ÀNCORA

L'àncora, també imatge molt antiga i sovint connexa amb el peix, fou considerada com el símbol de l'esperança en la vida eterna i, també, per la seva forma, com al·lusiva a la creu.

Climent d'Alexandria diu que el baptisme és llançar l'àncora prop del Salvador (13). Agustí d'Hipona ens aporta aquest text en un sermó en parlar de l'esperança en la vida eterna:

En fixar la nostra esperança en les coses de dalt, hem clavat la nostra àncora en un lloc sòlid, per a resistir qualsevol classe d'onades d'aquest món; no per nosaltres mateixos, sinó per aquell en qui està clavada la nostra àncora... (14).

3. EL COLOM

En la literatura patristica el colom simbolitza l'amor de Crist per la seva Església i també la seva unitat (15), citant el Càntic dels Càntics 4, 10. En les obres de sant Agustí, el colom és imatge de l'Església (16) i també de l'Esperit Sant (17). D'altres vegades és símbol de simplicitat, de pau, de comunió (18).

En ambients funeraris, la representació del colom s'ha de col·locar en el grup de representacions de l'ànima ja entrada en el repòs i en la pau celestial. A vegades se'l reproduïx sol; en altres casos és sobre un arbre, o se'l representa amb una branca d'olivera o amb una palma al bec (19). Altres vegades se'l representa en actitud d'acostar-se a un *cantharus* per a beure, o que està a punt per picar un gra de raïm. Aquest ambient del voltant dona la imatge del més enllà.

4. LA NAU

La figura de la nau està situada en el grup d'aquelles que simbolitzen l'arribada a la salvació eterna, juntament amb el far; ambdues se les pot trobar normalment representades en una mateixa làpida funerària (20).

Aquesta representació prové de la idea de la vida humana com un viatge en el mar del món (21). Els Pares de l'Església prengueren aquesta idea de la cultura antiga. Així Gregori de Nazianç, parlant de la vida humana, escrivia:

No sigui la teva nau colorejada amb graciosos colors, ni brilli amb bellesa de coquetegeria, si ha d'aguantar els forts embats de la mar. No, una bona nau està ben clavetejada, a prova de mar i sòlidament conjuntada pel constructor: només així ella talla les ones (22).

La vida humana és el viatge de l'home vers el port, la pau eterna, com predicava Gregori de Nissa:

(7) Cf. F.J. DOELGER, *Das Fisch-Symbol in frühchristlicher Zeit*, Münster 1928.

(8) I, 3: CCL 1, 277.

(9) *Sed nos pisciculi secum dum ix-uv nostrum lesum Christum in aqua nascimur nec aliter quam in aqua permanendo salvi sumus. De Bapt. I, 2. S. Ch. 35*, París 1952. La relació entre els peixos i l'aigua del baptisme és represa per Tertul·lià en el *De Resurrectione mortuorum* 52, 12: CCL 2, 997.

(10) *Horum autem et graecorum quinque verborum, quae sunt «IHSOUS XPISTOS -EOU YIOS SWTHP, quod est latine lesus Christus Dei filius salvator, et primas litteras iungas, erit ix-us, id est piscis. Conf. XVIII, 23. CSEL 40, 297.*

(11) *Cum illo pisce qui Christus intelligitur... IX-YS, quod latine lesus Christus Dei filius salvator. De Schismate Donatistarum III, 2: CSEL 24,68.*

(12) *Bonosus, ut scribitis, quasi filius ichthios aquosa petiit, nos pristina contagione sordentes quasi reguli et scorpiones arentia quaeque sectamur...* Epist. 7, 3: CSEL 54, 54, 28, 4-6.

(13) *Quis dives*, 8, 5: GCS 26, 165. Cf. també 26, 2: la nau de la vida amb Crist com a pilot en direcció a l'ancoratge: GCS 3, 177.

(14) *Serm. 259 A: PLS 2, 759.*

(15) Cebrià de Cartago, *Eccl. un 4*; Agustí Ep. 98, 5.

(16) *Serm. 96, 9.*

(17) *Serm. 82, 14; Ep. 169, 4, 12.*

(18) *Serm. 64, 3, 4; Serm. 64 A, 2*; perquè no té fel, estimen volar junts: *Serm. 64, 4.*

(19) Es poden trobar diversos exemples de làpides hispàniques a J. VIVES, *Inscripciones cristianas*. Barcelona 1969.

(20) J. VIVES en O.C. no cita cap exemplar hispànic on hi hagi representada la nau.

(21) Així Ciceró, *Ad familiares*, 2, 5, 1. T. Livio, 46, 22, 13.

(22) *Carmina*, I, 2, 9, vv. 141-144; PG 37, 678 s.; 2, 1, 17, vv. 5-8: PG. 37, 1262.

Pels combatents d'aquesta terra, el pas al més enllà és el que pels navegants significa l'arribada (l'amarrar) a port tranquil (23).

Per a l'home antic, veure una sòlida nau amb les veles inflades, no coneixia un símbol més bell de totes les esperances. Així, en la literatura cristiana, aquesta nau, navegant sobre la mar amb les veles inflades, expressarà l'esperança del creient que fa via *amb vent favorable a la vela vers el cel* (24).

Prenent la idea de la nau com a símbol de la vida humana com un viatge en el mar, en la literatura cristiana passà a simbolitzar el cristià que, travessant la mar d'aquest món, arriba a port, a la *serenitas*; la teologia cristiana la interpretà com l'atesa final del port celestial i de la seva serena tranquil·litat (25). I aquesta espera és la que, tantes vegades, fou representada per la nau dirigint-se vers un far. Ja F. J. Dölger, interpretant les làpides de les catacumbes en les quals sortien ambdues figures, remarcava aquest simbolisme amb aquestes paraules: *El viatge és dirigit vers el far. El far representa la meta, la llum celestial, la glòria, la llum perpètua* (26).

Cebrià de Cartago ens aporta una de les més belles pàgines d'aquesta antiga simbologia cristiana en descriure el veritable cristià:

Si, doncs, el cristià s'ha alliberat de la fúria i de la lluita carnal com d'un mar turbulent, ja ha començat a entrar, tranquil i reposat, en el port de Crist (27).

Encara Cebrià dona aquestes idees.

Ja és prop el regne de Déu, germans estimadíssims; ja arriba la recompensa de la vida, el goig de la salvació eterna, l'alegria sense fi, la possessió del paradís abans perduda, el món transitori; ja el que és celestial segueix al que és terrenal, el que és gran al que és petit, el que és etern al que és transitori... Ha de témer la mort només el qui refusa anar vers Crist, i no voldrà anar a Crist qui no confii poder regnar amb Crist.

... Els servents de Déu tenen pau, llibertat, tranquil·litat, quan arribam al port de l'estada i seguretat eternes, fugint d'aquestes tempestes del món; quan, deixant aquesta vida mortal, passam a la immortalitat. Aquella és, doncs, la nostra pau, aquella la nostra tranquil·litat inalterable, aquella la seguretat estable, ferma i perpètua (28).

Altres vegades, com en Tertul·lià, la nau és representació del cos: *poc importa si la nau del cos es troba intacta o dislocada, si és l'ànima que naufraga* (29). La mateixa imatge es troba a sant Jeroni (30).

Per a sant Agustí, la nau representa el cristià que, travessant el mar del món, rep els cops de les ones, el desig de plaer, que pot alçar-se violentament i *vol cobrir el cor com si fos una nau. Cristià, en la teva nau hi dorm Crist; desperta'l; ell donarà l'ordre a les tempestes a fi que tot recobri la calma* (31) (la tranquil·litat).

Una altra lectura de la figura de la nau era feta com a representació de l'Església. Són nombrosos els testimonis de la Patrística que ens presenten aquesta figura: nau= Església. Basti citar aquí el d'Hipòlit de Roma (32).

5. EL MONOGRAMA CRISTOLÒGIC

El monograma pertany a una de les formes abreujades que s'usen en tot temps per a comunicar coses que tots coneixen. Per la seva natura neix espontàniament i es compon d'una, dues o més lletres entrelaçades, o bé d'una lletra articulada

que desenvolupa dues o més paraules (33). A partir del segle IV s'usà aquesta unió de les dues primeres lletres del nom de Crist: XPICTOC. Aquest monograma fou especialment usat en ambient funerari, i al llarg del segle IV s'anà enriquint, en el seu valor simbòlic, afegint-hi les dues lletres apocalíptiques: Alfa i Omega (principi i fi) (34).

Per a Primasi, bisbe africà deixeble de sant Agustí, el monograma per antonomàsia era el crismó: *En el monograma que es fa així, s'hi inclou, en resum, tot el nom de Crist* (35).

6. LA PALMA

La palma forma part del grup d'imatges al·legòriques per a representar la vida com una lluita, juntament amb la corona i el cavall. La palma i la corona, símbols de victòria, tingueren una àmplia difusió en la simbologia martirial. Entre els textos que hi fan referència trobam els de Tertul·lià (36) i Cebrià. Aquest escrivia: *(Crist) que concedeix les autèntiques palmes als vencedors* (37).

(23) *Oratio* 18,3: PG 35,988 D.

(24) CLIMENT D'ALEXANDRIA, *El Pedagóg* 3, 11, 59, 2: GCSI, 270.

(25) Cf. H. RAHNER, *L'Ecclesiologia del padri*, Roma 1971, 947.

(26) *Sol Salutis*, Münster 1925, 2 ed., 285.

(27) *De bono patientiae*, 16. *Obras de San Cipriano*. BAC 241. Madrid, 1964, 308.

(28) *De mortalitate*, 2 i 3. O.C., 254-255.

(29) *An.* 52.

(30) *Tr.* I in *psal.* 104, p. 169, 7.

(31) *Serm.* 361, 7: *PL*, 39, 1602. Es tracta d'un sermó sobre la resurrecció dels morts.

(32) *De Antichristo*, 59: GCS Hipòlit, 1, 2. En aquest text hi ha present tota una correspondència de simbologia entre els components del vaixell amb l'Església. Mar= Món. Nau= l'Església. El pilot expert= Crist. El pal= El trofeu de la creu. Proa i popa l'Orient i l'Occident de la direcció del viatge celestial, etc.

(33) Els monogrames són signes convencionals quae sibi quaeque viventia invicem dant ad demonstrandos, quantum possunt, motus animi sui vel sensa aut intellecta quaelibet. AGUSTI D'HIPONA, *Doct. Christ.* 2, 23: CCL 32, 33.

(34) Cf. H. LECLERCQ: *DACL* XI, 2369-2391; D. MAZZOLENI: *DPAC*, 2297-2298; S.J. VOICU - C. CARLETTI: *DPAC*, 3196-3203. Es poden trobar nombrosos exemples hispànics des del segle IV al VI, a J. VIVES *Inscripciones...*

(35) *Comm.* in *Ap.* 4,13: *PL* 68, 884, Cf. A. QUACQUARELLI, *Parola e immagine nella teologia comunitaria del Padri*, en *Complementi interdisciplinari di Patrologia*. Roma 1989, 138-139.

(36) *Scorp.* 6.

(37) *Bon. pat.* 7. Parlant de màrtir Mappàlic escriu: *Pugnam quam spondit exhibuit et palmam quam meruit accepit. Ep.* 10,4. Trobam

La palma també es col·locava sobre les tombes dels fidels no màrtirs també com a símbol de victòria i de la recompensa celestial. En aquest sentit Agustí emprava l'expressió: *perduci ad palmam* (38).

CONCLUSIÓ

Al meu entendre, em sembla que les imatges presents en aquesta peça presenten una simbologia sotereològica cristiana molt lligada a ambients funeraris (39). Gos fer-ne aquesta lectura: El cristià (*colom-peix*) fa via en el mar del món (*la nau*) vers el port de la vida eterna que troba en Crist, Fill de Déu, Salvador (*IX-YC*) empès per l'Esperit Sant (*vela inflada-colom ales obertes contraposat a la nau*), en la qual té posada la seva esperança (*àncora*). Crist, principi i fi de totes les coses (*crismó + alfa i omega*) és qui concedeix la victòria, la recompensa (*palma*).

De la lectura de les imatges, en resulta que no n'hi ha cap de present que pugui ser llegida amb una simbologia eucarística. Per tant, no es pot pensar en una possible utilització com a motlle de pans eucarístics.

Mascaró Pasarius diu que la peça es trobà pels voltants de la basílica paleocristiana (40); jo m'atrevesc, pels simbolismes que presenta i sense saber què era, ni quin ús se li donava, a col·locar-la en un ús o ambient funerari.

Som conscient que s'hauria de poder comparar amb altres peces semblants, si és que n'hi ha, per a poder-ne saber la utilització i fer-ne la datació. No ha estat el meu propòsit, ni ho podia fer per la manca dels materials adequats.

Un altre fet que ens pot evitar interpretar aquesta peça com a motlle per a marcar pans eucarístics és saber que, en l'antiga Església, els fidels portaven a l'altar, a l'hora de l'ofertori, pans d'ús normal, pastats amb llevat, a casa (41) i mai no es parla de cap marca especial. Sant Agustí, en un sermó datat després del 412, predicat a Hipona el dia de la Pasqua, explicant el sagrament de l'Eucaristia als neòfits, descriu el procés de la fabricació del pa que serveix per a la celebració; no parla per res de cap signe especial marcat en ell (42). Si s'haguessin marcat els pans, Agustí, que prenia tot detall per veure'n un simbolisme per a la vida del cristià i de l'Església, no l'hauria deixat passar tan fàcilment.

Les figures marcades en aquesta peça, per la informació que en tenc, tenen poca fondària, i no podrien servir per

marcar pasta. A més, si fos un segell, l'única paraula que sortiria a l'endret és IX-YC, però el monograma cristològic seria marcat a l'inrevés. Bé és cert que, a vegades, s'escriu primer l'*omega* i després l'*alfa*, en ambients funeraris i per indicar que el cristià, de la mort, la fi, passa a la vida, al començament (43). Però la ro (P) sol mirar quasi sempre cap a la dreta.

aquesta mateixa simbologia a Gaudenci *Tr. pr.* 38 i a Prudenci al *Peristephanon* 6, 24.

(38) *Nat. et or.* 2, 10, 14.

(39) Cf. P. DE PALOL, *Arte paleocristiana*. Barcelona, 10.

(40) Cf. *O.C.*, 339.

(41) Encara al segle VII es donava aquest ús i no és fins el segle XI, probablement sota la influència de textos de l'Antic Testament, que a Occident esdevé comú, en la celebració eucarística, l'ús del pa àzim. Aquesta és la causa que desaparegués la contribució més important dels fidels a la celebració eucarística, el pa preparat i cuit a casa; des de llavors no usable com a pa eucarístic. Cf. THEODOR KLAUSER: *La litúrgia en l'Església occidental. Síntesi històrica*. (Traducció pròpia per a ús dels meus alumnes), 54 i 102-104.

(42) *Nonne multa erant tritici grana? Sed antequam ad panem venient separata erant; per aquam coniuncta sunt post quam quandam contritionem. Nisi enim molatur triticum et per aquam conspergatur, ad istam formam minime venit quae panis vocatur (...). Sed nondum est panis sine igne.* *Serm.* 227: Sch. 116, 236.

Encara ens dóna tot el procés en un altre Sermó del dia de Pasqua entre els anys 405-411, explicant els sacraments pasquals: *Recordamini quid fuit aliquando creatura ista in agro, quomodo eam terra peperit, pluvia nutrit, ad spicam perduxit; deinde labor humanus ad aream comportavit, trituvit, ventilavit, recondidit, protulit, moluit, conspersit, coxit, et vix aliquando ad panem perduxit.* *Serm.* 229, 1: MA 1,30.

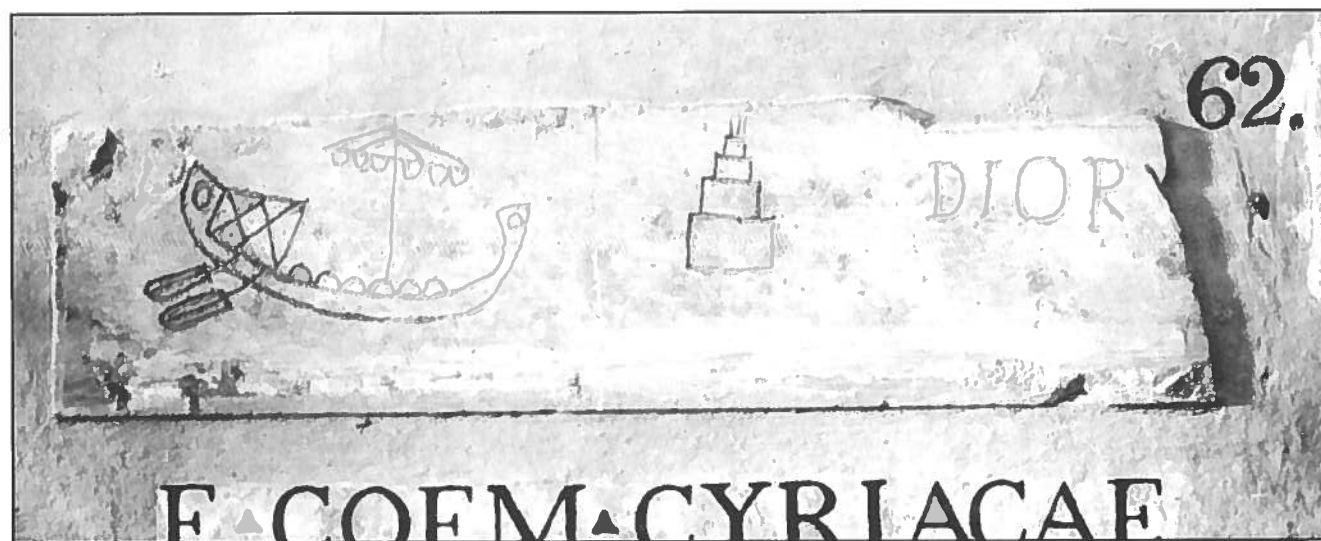
(43) Així es presenta en un mosaic de Fraga (Osca) on es veu el crismó amb el nom de Fortunatus. Cf. P. DE PALOL, *O.C.*, 72, fig. 47.

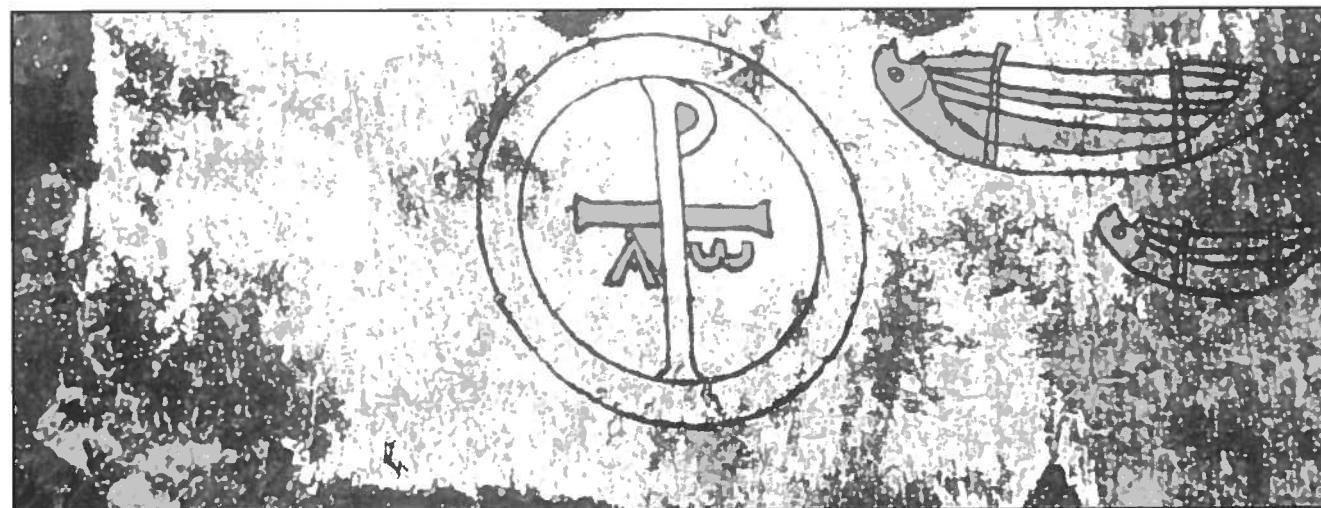
Peça de ceràmica trobada a Son Bou.

Roma, Museu Pio-Cristiano: Làpida de Firmia Victoria amb la representació de la nau i del far, s. IV.

Roma, Museu Pio-Cristiano: Làpida fragmentària del cementiri de Ciríaca amb nau i far, s. IV.

Siracusa, cementiri de S. Joan: Làpida amb creu monogràmica clipeata amb lletres apocalíptiques.